

Гене́за становлення понять «компетенція», «компетентність», «соціальна компетентність» у психолого-педагогічній літературі

С.А. Остапенко, Г.М. Удовіченко*

Донецький національний університет економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського, Кривий Ріг, Україна
*Corresponding author. E-mail: hannahudovichenko@gmail.com

Paper received 15.11.15; Accepted for publication 28.11.15.

Анотація. У статті проаналізовано підходи вчених до визначення компетентнісного підходу, співвідношення термінів «компетенція» та «компетентність». Зосереджується увага на визначенні поняття «соціальна компетентність» та її властивостях. Підкреслюється важливість впровадження компетентнісного підходу в теорію та практику сучасної освіти, наголошується на потребі формування соціальної компетентності.

Ключові слова: компетентнісний підхід, компетентність, компетенція, соціальна компетентність

Вступ Нові стандарти педагогічної освіти, що розробляються з урахуванням загальноєвропейських вимог, інтенсифікація практичної складової професійної підготовки майбутніх спеціалістів, оновлення українського законодавства в освітній сфері потребують використання нових підходів до відбору змісту та здійснення фахової підготовки студентів. Варто зважати й на те, що відкритість української освітньої системи щодо зовнішніх впливів спонукає студентів, майбутніх фахівців до усвідомлення професійного саморозвитку як гарантії майбутньої конкурентоспроможності на ринку освітніх послуг. Водночас, соціальна мобільність, обізнаність, компетентність сучасного студента набувають статусу базових, ключових характеристик, які вирішально впливають на успішність майбутньої професійної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій Напрямок нашої дослідницької діяльності спонукає звернути особливу увагу на дисертаційні роботи, у яких аналізується феномен соціокультурної та міжкультурної компетентності (С. Бахтеєва, М. Боліна, А. Гусева, Н. Кормягіна, Т. Овсяннікова, С. Рачева, А. Рібакова, О. Усик, Е. Хакімова та інші), різноманітних навчальних та педагогічних компетентностей студентів (О. Дрогайцев, І. Зарішняк, Н. Кодінцева, О. Кустова, О. Симен-Северська, А. Трофименко, О. Шкловська та інші).

Формування цілей статті Аналіз практичної роботи вищих закладів освіти й узагальнення власного досвіду викладання дозволили виявити певні суперечності, що існують у сфері трактування поняття «соціальна компетентність».

Матеріали та методи Російська дослідниця Н. Кузьміна в книзі «Професіоналізм особистості викладача та майстра виробничого навчання» [8] виокремлює п'ять видів компетентності, які складають основу професійно-педагогічної діяльності: 1) спеціальна й професійна компетентність у галузі тієї дисципліни, що викладається; 2) методична компетентність у галузі способів формування знань, умінь, навичок учнів; 3) соціально-психологічна компетентність у галузі процесів спілкування; 4) диференційно-психологічна компетентність у галузі мотивів, здібностей учнів; 5) аутопсихологічна компетентність у галузі достоїнств і недоліків власної діяльності та особистості. У цьому розподілі звернемо увагу на виокремлення вченою соціально-психологічної компетентності як іманентної для фахової діяльності.

В Україні ґрунтовне й усебічне дослідження компетентностей започатковано фундаментальною працею

«Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи» [5]. Праця містить теоретичне обґрунтування компетентнісно орієнтованої освіти, висвітлює особливості застосування компетентнісного підходу на вітчизняних теренах, також подається перелік ключових компетентностей, визначених українськими педагогами. До таких компетентностей належать: уміння вчитися, соціальна компетентність, загальнокультурна, здоров'язберігаюча компетентності, компетентності з інформаційних та комунікаційних технологій, громадянська компетентність, підприємницька компетентність. Серед безлічі питань теоретичного та практичного характеру термінового розв'язання потребують питання, пов'язані з процесами соціалізації молодшої людини в умовах навчального, професійного середовища. А ці питання ставлять «у чергу денну» проблему формування соціальної компетентності сучасних студентів. Намагаючись розв'язати цю проблему (принаймні, частково), у межах першого підрозділу дисертаційної роботи вважаємо за потрібне конкретизувати змістове наповнення поняття «компетентність» і визначити його співвідношення з поняттями соціалізації й соціальної сутності індивіда.

Тож соціальна компетентність індивіда (школяра, студента) привертає чільну увагу науковців в останнє десятиліття. Низку монографічних і дисертаційних робіт (С. Бахтеєва, А. Гусева, Н. Кодінцева, О. Козлова, Н. Кормягіна та інші) присвячено різним аспектам формування соціальної компетентності тих, хто навчається. Перш ніж проаналізувати спільне й відмінне в сучасному трактуванні цього терміну науковцями, уточнимо визначення понять «компетенція» та «компетентність» як вихідних.

Зауважимо, що у позиціонуванні понять «компетентність» та «компетенція» не спостерігаємо єдиного підходу науковців. Одним із найперших популяризаторів термінів «компетенція» та «компетентність» є Н. Хомський, який ще в 1965 році в одній із своїх публікацій наполягав на потребі бачити різницю між компетенцією як знанням та компетентністю як використанням, застосуванням (знань, умінь, навичок) [12].

Компетенція (від лат. *competens* здібний) – «сукупність знань, навичок, умінь, що формуються у процесі вивчення тієї чи іншої дисципліни, а також здатність до виконання будь-якої діяльності на основі набутих знань, умінь навичок» [13, с. 118], – визначає А. Щукін. У дидактичних дослідженнях як базовими послуговуються поняттями загальнонавчальної та предметної

компетенції. Загальнонавчальна компетенція (щодо тих, хто навчається у вищій школі) – «здатність користуватися прийомами розумової праці та самостійно вдосконалюватися в оволодінні обраною спеціальністю» [13, с. 189]. Предметна компетенція – «сукупність знань, навичок, умінь, що формуються у процесі навчання тієї чи іншої дисципліни» [13, с. 227]. Наприклад, предметна компетенція з іноземної мови включає такі види компетенції: лінгвістичну, мовну, комунікативну, соціокультурну, стратегічну та професійну (якщо мова, що вивчається, використовується в якості засобу професійної діяльності).

Якщо компетенцію можна розглядати як сукупність знань, умінь, навичок, набутих у ході навчання, які утворюють змістовий компонент такого навчання, то компетентність, за визначенням А. Щукіна, означає властивості, якості особистості, що визначають її здатність до виконання діяльності на основі набутих знань і сформованих на їх основі навичок і вмінь [13, с. 117]. Для нашого дослідження саме це визначення є стрижневим. Як зауважує О. Суригін, компетентність – це коло питань, на яких хто-небудь добре знається, володіє пізнанням, досвідом. Компетентність – властивість особистості, яка базується на компетенції.

Поряд із наведеним вище, існує й інший погляд на співвідношення термінів «компетенція» та «компетентність». Н. Бібік, Л. Ващенко, О. Овчарук, О. Пометун, О. Савченко вважають, що компетенції варто тлумачити як похідне, вужче за поняття «компетентність» явище [5, с. 46], з цією точкою зору погоджуються О. Біла, Т. Гуменникова, Я. Кічук [6] та інші дослідники, які зазначають, що «компетенція є необхідним складником «компетентності», остання виступає інтегруючим результатом професійної діяльності особистості» [6, с. 15]. В. Байденко, В. Болотов, В. Серіков, О. Овчарук, І. Родигіна розрізняють наступні види компетенцій: ключові компетенції, які мають такі властивості, як універсальність, об'ємність, «метапрофесійність», «надпрофесійність». До них відносять: соціально-політичні компетенції (брати відповідальність та участь в ухваленні групових рішень, розв'язувати конфлікти ширшим шляхом, брати участь у підтримці демократичних інститутів), компетенції, пов'язані з життям у багатокультурному суспільстві (толерантність, пошана інших культур, здатність співіснувати з носіями інших культур і релігій); компетенції, що відносяться до оволодіння усною та письмовою комунікацією; компетенції, пов'язані з інформатизацією суспільства та здатність учитися впродовж життя; професійні (діяльнісні) компетенції – готовність і здатність особистості виявляти й осмислювати та оцінювати можливості свого розвитку, розвивати й формувати самостійність, самоповагу, надійність, відповідальність, відчуття обов'язку, формувати системи цінностей; соціальні компетенції – готовність і здатність формуватися й жити в соціальній взаємодії, змінюватися й адаптуватися до умов, що змінюються, здатність до аналітичного мислення, уміння творчо працювати, комунікативні навички, уміння працювати в команді, здатність до критичного мислення і т. ін. [10, с. 14].

Один із засновників компетентнісного підходу Дж. Равен у роботі «Компетентність у сучасному суспільстві» описує 37 різновидів компетентностей, серед

них – соціальну компетентність як здатність людини ефективно взаємодіяти з оточенням. Попри розбіжності у поглядах науковців, можна стверджувати, що компетенції та компетентності спрямовані на виокремлення рис, властивостей, якостей особистості, які необхідні їй для адаптації в навколишньому середовищі (зокрема, в освітньому) та життєдіяльності в соціумі, – а це, перш за все, соціальні якості й властивості.

Науковці ведуть мову про соціальну сутність індивіда від початку виникнення виховання як окремого виду діяльності. Термінологічно «соціальне» до сих пір не має стійких конвенціональних значень у гуманітаристиці. У науковому обігу цей термін виникає у період поширення в Європі праць Ж.-Ж. Руссо «Contract social» («Суспільний договір»), та до східнослов'янських мов потрапляє завдяки працям представників німецької класичної педагогіки. У широкому розумінні визначення «соціальний» використовують як характеристику особливостей пристосування індивіда до умов соціального середовища, засвоєння цілей і ціннісних орієнтацій певних соціальних груп, норм, традицій, групової культури. «Соціальний» також означає характер і тип впливу індивіда на оточуюче соціальне середовище, звідси, – явище активної чи пасивної соціальної взаємодії, сприйняття чи неприйняття ціннісних орієнтацій соціальної групи. Треба враховувати й той факт, що на слов'янських (а точніше – східнослов'янських теренах) «соціальний» тривалий час збігалось з поняттям «державний». Такий стан мав наслідком надзвичайно «вільне» використання термінів «соціальна (-ний), (-не)» щодо аналізу педагогічних феноменів у сенсі «суспільний», «державний», «колективний».

Семантичний аналіз виникнення слова «соціальний», здійснений М. Плоткіним, показує, по-перше, нерозривний зв'язок «соціального» й «суспільного» з еволюцією людства та людської спільноти; по-друге, різниці природи цих явищ. В одному випадку – «суспільний» – ми маємо справу з абсолютизацією найбільш загального, притаманного цілісності; в іншому – у позначення через «соціальний» – йдеться про структуру виявлення відносин між загальним, притаманним цілому, та окремим, що уособлює частини всередині цілого, які характеризують їхні особливості та рівень впливу цих особливостей на загальний характер розвитку цілого. Отже, «соціальне», робить висновок учений, виступає атрибутом будь-яких суспільних процесів, однак використання та застосування цього терміну пов'язується з якісною характеристикою суспільних відносин [11, с. 12]. У соціологічній концепції М. Вебера соціальним називається «така дія, яка за сенсом, передбаченим діючою особою або діючими особами, зіставляється з діями інших людей та орієнтується на них». Основною характеристикою соціальної дії як орієнтованої на поведінку «іншого» (інших) суб'єкта є свідомість, раціональна осмисленість цієї орієнтації; на цьому засновується відмінність між суспільним і соціальним: усе, що відбувається в суспільстві, має характер суспільний, та не все, – соціальний [11, с. 15]. Соціальна природа визначає людину як істоту моральну, здатну на індивідуальний учинок, співчуття. Відомий психолог і психіатр В. Бехтерев писав, що «соціальний інстинкт розвинувся із родини й підставою для цього є взаємна

любов, звичка, взаємодопомога, засновані на органічних потребах» [7, с. 10].

Соціальність індивіда виявляється у вербальній і невербальній поведінці. У педагогіці низку ґрунтовних досліджень (І. Бестужев-Лада, С. Гончаренко, І. Зязюн, Н. Ничкало) присвячено проблемам соціалізації (від лат. *socialis* – громадський) – «процесу залучення індивіда до системи суспільних відносин, формування його соціального досвіду, становлення й розвитку як цілісної особистості» [3, с. 314]. Соціалізація передбачає взаємодію людини з соціальним оточенням, яке впливає на формування її певних соціальних якостей та рис, на активне засвоєння й відтворення нею системи суспільних зв'язків. Соціальна природа, закладена в людині, визначає її не лише як людину розумну, а й як людину моральну, підкреслюють К. Кузьмін та Б. Сутирін, здатну на індивідуальний учинок, співчуття [7, с. 10]. Г. Андреева надає таке визначення соціалізації: «...двосторонній процес, що включає в себе, з одного боку, засвоєння індивідом соціального досвіду шляхом входження в соціальне середовище, систему соціальних зв'язків, з іншого боку – процес активного відтворення індивідом системи соціальних зв'язків за рахунок його активної діяльності, активного включення в соціальне середовище» [1]. Соціалізація, на думку Г. Андреевої, включає три взаємозалежних процеси: соціальна адаптація – активне пристосування до умов середовища за допомогою засвоєння, асиміляції зовнішніх вимог, зміни акомодатції власних реакцій; індивідуалізація – активне пристосування особистості до власних особливостей у формі самопізнання, самоприйняття, самореалізації; соціально-психологічна інтеграція (поступове ускладнення, упорядкованість й узгодження інтрапсихічних компонентів і функцій у відповідності з вимогами соціальної реальності) [1].

Український дидакт С. Гончаренко пише про розрізнення дотрудової, трудової та післятрудова соціалізації, а для А. Астахова й Є. Рапацевича соціалізація особистості, – «процес входження індивіда в соціальне середовище, оволодіння вміннями й навичками практичної та теоретичної діяльності, перетворення реально існуючих взаємин у якості особистості» [9, с. 725], – утілюється в засвоєння досвіду суспільного життя та суспільних відносин, а кульмінація цього процесу – формування соціальної компетентності індивіда.

Академік РАО І. Зимня зазначає, що «всі компетентності соціальні в широкому сенсі слова, оскільки вони виробляються, формуються в соціумі. Вони соціальні за своїм змістом, вони виявляються в цьому соціумі» [4, с. 11]. Подібну точку зору зустрічаємо й в інших дослідників, наприклад, в А. Мазуренко: підкреслюється, що багатобічність і складність соціальних відносин людини вимагають від неї оволодіння широким спектром соціальних знань і здібностей, пов'язаних з його ставленням до оточуючого світу, суспільства, вузького кола. Та саме І. Зимня виокремлює поняття соціальної компетентності у вузькому сенсі, себто саме ті, які більшою мірою характеризують взаємодію людини з суспільством, соціумом, іншими індивідами, а саме: компетентності, пов'язані з охороною здоров'я, громадянська, інформаційно-технологічна, спілкування та соціальної взаємодії [4, с. 12–13]. Компетентності, що стосуються взаємодії людини та соціальної сфери, на

думку І. Зимньої, складаються: з компетентності соціальної взаємодії: з суспільством, спільнотою, колективом, сім'єю; конфлікти та їхнє притлумлення; співпраця, толерантність, повага та сприйняття іншого (раса, національність, релігія, статус, роль, стать), соціальна мобільність; з компетентностей у спілкуванні: усному, писемному; діалог, монолог, творення та сприйняття тексту, знання й додержування традицій, ритуалів, етики; крос-культурне спілкування; ділова переписка, діловодство, бізнес-мова, іншомовне спілкування, комунікативні задачі, рівні впливу на реципієнта.

Результати та їх обговорення Погляди сучасних дослідниць С. Бахтеєвої та А. Гусевої збігаються в тому, що соціальна компетентність є інтегральним особистісним утворенням, яке поєднує в собі ціннісне розуміння соціальної дійсності, категоріальні конкретні соціальні знання, що виступають у якості керівництва до діяльності, суб'єктну здатність до самовизначення та нормотворчості, особистісне уміння реалізувати соціальні технології у провідних сферах людської діяльності.

Близьким до вказаного вище за сутністю є визначення соціальної компетентності, яке надає В. Нікітін, для якого соціальна компетентність людини зводиться до формування соціальності як здатності людини до ефективної та результативної взаємодії з оточуючим світом. М. Галагузова та В. Бочарова вважають, що соціальна компетентність як педагогічне та соціологічне явище знаходиться у полі дослідження соціальної педагогіки й визначають незалежно одна від одної безпосередній зв'язок соціальної компетентності з соціальною роботою, уводячи в широкий обіг поняття «соціальна допомога» [11, с. 14]; на думку В. Бочарової, формувати соціальну компетентність педагога варто «з метою формування особистості, адекватної до вимог сучасного суспільства» [11, с. 14].

Соціальна компетентність має унікальну властивість – вона забезпечує подолання відносності будь-якого знання та підсилює здатності людини в розв'язанні швидкоплинних соціальних ситуацій завдяки наявності соціальної підготовленості, яка спирається на життєві цілі та сенси й виявляється у виборі раціональної поведінки, яка створює максимально комфортні умови для всіх учасників діяльності. Деякі дослідники (Т. Ісаєва), намагаючись підкреслити активну організаційну сутність соціальної компетентності, використовують термін соціально-організаційна компетентність, ми ж вважаємо, що саме означення «соціальний» є спонукальним до дії, оскільки передбачає наявність знань, умінь, рефлексивних здібностей особистості, цілеспрямовано задіяних нею для розв'язання різного роду конкретних соціальних ситуацій, які мають наслідком зміну відношень, ставлень між людьми на основі пошуку шляхів, найбільш сприятливих для всіх учасників, у процесі чого виникає необхідність регулювання своїх цілей, способів поведінки, емоцій.

Висновки Адекватне розуміння соціальної дійсності на макрорівні зводиться до розуміння, індивідуального зваженого, аргументованого судження про основні соціальні процеси та події, що відбуваються в країні, нашому регіоні, а вимога розуміння соціальної дійсності на мікрорівні відбиває характер взаємин студентів у групі, з найближчим оточенням.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреева Г.М. Социальная психология / Галина Михайловна Андреева. – Москва : Аспект Пресс, 1999. – 375 с.
2. Бордовская Н.В. Педагогика: учебник для вузов / Н.В. Бордовская, А.А. Реан. – Санкт Петербург : Питер, 2000. – 304 с.
3. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник / Семен Устинович Гончаренко. – Київ : Либідь, 1997. – 374 с.
4. Зимняя И.А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентного подхода в образовании. Авторская версия / Ирина Андреевна Зимняя. – Москва : Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. – 42 с.
5. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи: бібліотека з освітньої політики: колективна монографія / за заг. ред. О.В. Овчарук. – Київ : К.І.С., 2004. – 112 с.
6. Компетентність саморозвитку фахівця: педагогічні засади формування у вищій школі / [О.О. Біла, Т.Р. Гуменникова, Я.В. Кічук, С.О. Рябушко]. – Ізмаїл : ІДГУ, 2007. – 236 с.
7. Кузьмин К.В. История социальной работы за рубежом и в России (с древности до начала XX века) / К. Кузьмин, Б. Сутырин. – Москва : Академический проект, 2003. – 480 с.
8. Кузьмина Н.Ф. Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения / Наталья Федоровна Кузьмина. – Москва : Высшая школа, 1989. – 167 с.
9. Новейший психолого-педагогический словарь / [сост. Е. . Рапацевич; под ред. А.П. Астахова]. – Минск : Современная школа, 2010. – 928 с.
10. Равен Дж. Педагогическое тестирование: проблемы, заблуждения, перспективы / Джон Равен; [пер. Э. Гусинский, Ю. Турчанинова]. – 2-е , изд. испр. – Москва : Когито-Центр, 2001. – 142 с.
11. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии / Сергей Львович Рубинштейн. – Москва : Педагогика, 1973. – 424 с.
12. Хомский Н. Язык и мышление / Ноам Хомский. – Москва : Изд-во Московского университета, 1972. – 126 с.
13. Шчукин А.Н. Лингводидактический энциклопедический словарь : более 2000 единиц / Анатолий Николаевич Шчукин. – Москва : Астрель: АСТ : Хранитель, 2007. – 746 с.

REFERENCES

1. Andreyeva, H.M. Social psychology / Galina Mikhaylovna Andreyeva. – Moskva : Aspekt Press, 1999. – 375 p.
2. Bordovskaya, N.V. Pedagogy: textbook for higher educational establishments / N.V. Bordovskaya, A.A. Rean. – Sankt Peterburg : Piter, 2000. – 304 p.
3. Honcharenko, S.U. Ukrainian pedagogical dictionary / Semen Ustynovych Honcharenko. – Kyiv : Lybid', 1997. – 374 p.
4. Zimniaya, Y.A. Key competences as a result and purpose basis of competence approach in education. Author's version / Irina Andreyevna Zimniaya. – Moskva : Research center of problems of specialists training quality, 2004. – 42 p.
5. Competence building approach in modern education: world experience Ukrainian perspectives: education policy resource center : multi-authored monograph / za zah. red. O.V. Ovcharuk. – Kyiv : K.I.S., 2004. – 112 p.
6. Expert self-development: pedagogical basics of development in high school / [O.O. Bila, T.R. Humennykova, Ya.V. Kichuk, S.O. Ryabushko]. – Izmayil : IDHU, 2007. – 236 p.
7. Kuz'min, K.V. History of social work abroad and in Russia (from the antiquity till the beginning of the XX century) / K. Kuz'min, B. Sutyryn. – Moskva : Akademicheskij proekt, 2003. – 480 p.
8. Kuz'mina, N. F. Professionalism of teacher's personality and foreman of vocational / Natal'ya Fedorovna Kuz'mina. – Moskva : Vysshaya shkola, 1989. – 167 p.
9. The latest psychological and pedagogical dictionary / [comp. E.S. Rapatsevich; ed. A.P. Astakhova]. – Minsk : Sovremennaya shkola, 2010. – 928 p.
10. Raven, Dzh. Pedagogical testing: problems, misconception, perspectives / Dzhon Raven; [per. Ye. Gusinskiy, Yu. Turchanynova]. – 2-e , yzd. yspr. – Moskva : Kogito-Tsentr, 2001. – 142 p.
11. Rubinshteyn, S.L. Preoblems of general psychology / Sergey L'vovich Rubinshteyn. – Moskva : Pedagogika, 1973. – 424 p.
12. Khomskiy, N. Speech and thinking / Noam Khomskiy. – Moskva : Yzd-vo Moskovskovskogo universiteta, 1972. – 126 p.
13. Shchukin, A.N. Linguo-didactic encyclopedic dictionary : more than 2000 items / Anatoliy Nikolayevich Shchukin. – Moskva : Astrel': AST : Khranitel', 2007. – 746 p.

Genesis of notions 'competency', 'competence', 'social competence' formation in psychological and pedagogical literature**S. Ostapenko, H. Udovichenko**

Abstract. The article dwells upon the analysis of scientists' approach to the determination of competence approach as it is as well as concepts of competence, competency and social competence. The significance of competence approach implementation into the theory and practice of modern educational process is pointed out, the requirement of didactic competence formation with higher pedagogical educational establishment students has been emphasized in the article.

Keywords: *competence approach, competence, competency, social competence of students*